

Жалғас Сандыбаев (Алматы, Қазақстан)

ӘЛ-ҒАЗАЛИ МЕН ИБН ХАЛДУН ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ САБАҚТАСТЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Аннотация. Мақалада исламдағы түрлі ғылым салаларында көптеп әсер қалдырған ортағасыр мұсылман ойшылы Әбу Хамид әл-Ғазали мен құқықтанушы Ибн Халдун философиясындағы сабақтастық мәселелері зерделенеді. Ибн Халдун де Ғазали сияқты адамдардың бір-бірімен әлеуметтік байланыс құру мәжбүрінде болғандықтан қоғамда түрлі мәртебелерге ие адамдар лайық қарым-қатынаста болулары қажет деген пікірін дамытты. Сол үшін Ибн Халдун қоғамның ең жоғарысында тұрған сұлтан, уәзір, әкімдер мен басшы лауазымдарының әрбіріне жеке тоқталды. Сол сияқты Ғазали мемлекеттің құлау себептерін және оны ұстап қалу үшін қандай шараларды іске асыру қажет екенін көрсетсе, Ибн Халдун сол қуатты мемлекетке жету үшін қоғамның қандай кезеңдерден өтетінін баяндайды.

Автор Ғазалидің адамгершілік, билік, саясат, кәләм, философия, мантық, ахлақ, фикһ сияқты ілімдері мұсылмандық Шығыстың тарихи-философиялық және саяси әлемінде танымал Ибн Халдунның ғана емес, көптеген белгілі ғалымдарға өз ықпалын тигізбей қоймағандығын айтады. Мысалы, Ғазалидің кәләм ғылымындағы әсері Фаһраддин әр-Разимен шектелмеді, керісінше, одан кейін келген күллі кәләм ғұламаларын қамтып, біздердің күнімізге дейін жеткен. Разидің шәкірттері Асаруд-дин әл-Айбариден бастап Мұхаммед ибн Намауар әл-Хунжиге дейінгі аралықтағы мұсылман ғалымдары Ғазалидің пікірін жалғастырғандығын алға тартады.

Түйін сөздер: Әбу Хамид әл-Ғазали, Ибн Халдун, ойшыл, ортағасыр философиясы, сұлтан, уәзір, ғылым, Мағриб, фикһ, кәләм, мораль.

Кіріспе

Ортағасыр мұсылман ойшылы Әбу Хамид әл-Ғазали исламдағы түрлі ғылым салаларында көптеп әсер қалдырған ғалым. Шығыстанушылар мен философтар, теологтар мен исламтанушылар оның шығармашылығына жүздеген жылдар бойы қызығушылық танытуда. Олар Ғазалиді христиан шіркеуінің ұлы әкейлері Августин Блаженный және Фома Аквинскийлермен салыстырған. Оның еңбектері көптеген елдер мен халықтар арасында кеңінен таралып, күні бүгінге дейін сұранысқа ие. Халық Ғазалиді «Зейнуддин» (діннің әшекейі), «Ужубату аз-заман» (уақыт талабы) және «Хужат әл-ислам» (ислам айғағы) деп атаған. Ғазалидің Ислам ғылымына жасаған ықпалы кәләм, философия, мантық, ахлақ, фикһ сияқты пәндерде анық көрінеді [Әл-Бақри Әбу әл-Ато 1968].

Ғазалидің адамгершілік туралы ілімі мұсылмандық Шығыстың тарихи-философиялық және саяси әлемінде танымал Ибн Халдунның да дүниетанымына өз ықпалын тигізбей қоймады. Мұны қоғамның қалыптасуы мен ерекшеліктерін зерттеп, мемлекеттің саяси ахуалымен шұғылданған Ибн Халдунның еңбектерінен байқаймыз. Ол өзінен бұрынғы Ғазали сияқты билеушінің міндеттерін, оның сақтануы тиіс жағдайларын, имамдықтың шарттарын, уәзірлік пен басшылық сияқты маңызды мемлекеттік институттар мәселесін одан әрі дамытты.

Оның шын есімі Уәлиюддин Абдуррахман ибн Мұхаммад ибн Мұхаммад ибн әл-Хасан ибн Жәбир ибн Мұхаммад ибн Ибраһим ибн Абдуррахман ибн Халдун. Ол Мысырда бас төренің (жоғарғы сот) қызметіне ие болған соң Уәлиюддин деп аталды. Сол сияқты оны жақсы білетіндер Әбу Зейд деп те атаған еді. Алайда ол

әкесіне байланысты Ибн Халдун есімімен танылады. Негізінде ойшыл Туниске көшіп келген Андалусиялық отбасында дүниеге келген.

Бұл отбасының тамыры Андалусия мен Мағриб жерінде тараған. Оның тоғызыншы атасы Халид, Андалусияны басып алған алғаш мұсылмандардың қатарында болған. Алайда ол Халдун атымен танылды. Сол жерде тұрақтап қалған Халдун уқыт өте Мағриб және Андалусияға таралған үлкен отбасының көсеміне айналады. Осы отбасының бірі Ислам тарихында Халдунион деп келеді. Ойшыл Ибн Халдун өз есімін осы жерден алса керек [Али Абдулуахид Уафи 1983].

Ибн Халдун Құранды жатқа білген және жеті қырағатты (Құран оқу тәртібін) меңгерген. Тәпсір, хадис және грамматика дәрістерін сол кездегі Мағриб өлкесінің ілім мен мәдениет орталығы Тунистің белгілі ұстаздарынан алды. Мәлики фикһы мен поэзияны жақсы игерді. Жалпы өмірінде мантық (логика) және философиямен шұғылданып, белгілі мәртебеге көтерілген ғалым. Ол өзі жасаған Тунис, Мағриб, Андалус және Мысыр елдеріндегі әлеуметтік жағдайды, билік пен саяси құрылымды жақсы білді. Себебі сол елдерде үнемі қазилық қылып, үлкен медреселерде жауапты қызметтер атқарды, дәріс берді.

Әдіснама

Бұл мақалада әл-Ғазали мен Ибн Халдун философияларындағы сабақтастық мәселелеріне тарихи-философиялық талдау жасалды. Сонымен қатар зерттеу барысында негізінен компаративистикалық әдіспен қатар ғылыми зерттеудің интерпретациялық талдау, тарихи сипаттау, зерделік саралау сияқты зерттеудің дәстүрлі әдістері де қолданылды.

Негізгі бөлім

Ибн Халдунның бізге жеткен еңбектерінің негізгісі «Әл-‘Ибар уа диуан әл-мубтада’ уа әл-хабар фи айям әл-‘араб уа әл-‘жам уа әл-барбар уа мин әсарихим мин зәу әл-султан әл-акбар». Кітап жеті томнан тұрады. Негізінде ол бөлек үш кітаптан құралған десе болады. «Муқаддимату Ибн Халдун» атымен танылған бірінші том, дербес бір кітап есептеледі; екінші кітап, «Китаб әл-‘ибар»; үшінші кітап, «Китаб әт-Тағриф би ибн Халдун».

Ибн Халдун «Муқаддимасын» Тунисте жүргенде жазған болатын, кейін оны Тунис сұлтаны Әбу әл-Аббасқа сыйға тартады. Кайрға барғанда бұл кітапты қайта түзейді де екі нұсқа шығарады. Бірін Мысыр сұлтанына, екіншісін Мағриб сұлтаны Әбу Фарис Әбдулғазизге сыйлайды [Ахмет Арслан 1988].

Сонымен, Ибн Халдун мемлекетке шынайы шындықпен қарау әдісін қолданды. Оның пікірінше, адамдардың топталып өмір сүруі, дүниенің болмысы, яғни бұлай болуы заңдылық. Адам қоғамсыз өмір сүре алмайды. Тарих осыған куә. Адамның тіршілік етуі оның асқазанына байланысты. Алайда, адам қарнына жіберетін азықты қолына ұстаумен шектелмейді. Оны әзірлеуі керек, яғни ұсату, қайнату, илеу сияқты т.б. амалдарға мұқтаж. Демек, қоғам ұстаны, тігіншіні қасапшы мен дүкеншіні, білім және өнер иелерін керек етеді. Осылай адам бір-бірінен ерекшеленеді. Қоғамдағы адамдар бір-біріне түрлі жәрдем көрсетулері арқылы жақсы ғұмыр кешулері мүмкін деп түсінді.

Мәдени қоғам

Мәдени қоғам адам үшін ауадай керек дүние. Адамдарды бір ортаға топтап, олардың арасында белгілі тәртіп орнату үшін басшы керек. Сондықтан билеуші немесе сұлтан сол адамдардың арасынан шығады, бірақ оның басқаларға қарағанда әлеуметтік статусы жоғары. Себебі оның қолында бедел мен басқарушы күш бар, – деген Ибн Халдун, Ғазали сияқты билеушінің орнын атап көрсетеді. Ғазали адамдардың бір-бірімен әлеуметтік байланыс құру мәжбүрінде болғандықтан қоғамда түрлі мәртебелерге ие адамдар лайық қарым-қатынаста болулары қажет. Қоғамның ең жоғарысында тұрған сұлтан, әкімдер мен басшыларға болған қатынастарда көңіл бөлінуі тиіс негіздерді ұсынған болатын [Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Ғазали 1976].

Ибн Халдун Ғазалиге қарағанда қоғамдық өмірді екіге бөліп талдайды: біріншісі, көшпенді өмір; екіншісі, тұрақты қалалық өмір. Ойшыл «Бәдәуи мәдениет, жайлау алқаптарында, таулы аймақта, ыстық шөл мен құмды өлкелерде тіршілік қылған қауым. Тұрақты мәдениет, алпауыт және шағын шаһар мен ауылда, тас-қыштардан дуал көтеріп үйде жасаған халық өркениеті» [Мұхаммад Абид әл-Жабири 1982], – деп бұл мәдениеттердің әрбіріне анықтама береді. Осылай ойшыл қоғамның пайда болуын, дамуын, оның тоқырауға ұшырамауы мен шөкпеу жолдарын қарастыра отырып, тіршілік болмысының үш ерекшелігін көрсетті:

1) Табиғи – адам қоғамы табиғи болмыс. Адам, жаратылыста жалғыз өмір сүре алмайды. Сондықтан ол әлеуметке мұқтаж.

2) Органикалық – қоғамның белгілі бір деңгейге жетуі заңды құбылыс. Ол организмдегі тірі клеткалар сияқты үнемі өсіп отырады.

3) Функциялық – адамдардың кейбірі жақсы жұмыс жасап, белгілі өнерде жетістікке жетіп, ұсталық шеберліктің мәртебесіне көтеріледі. Сөйтіп кәсіби маманға айналады.

Саясат пен билік

Ғазали мемлекеттің құлау себептерін және оны ұстап қалу үшін қандай шараларды іске асыру қажет екенін көрсетсе, Ибн Халдун осы мемлекетке жету үшін қоғамның қандай кезеңдерден өтетінін баяндайды. Оның пікірінше, мемлекетті сақтау үшін, әуелі оның қалай пайда болатынын білу қажет. Кейін ғана оның қауіпсіздігін ойлауға болады. Ибн Халдун қоғамның үш кезеңін атайды. Олар: біріншісі, бәдәуилік кезең (хәләту әл-бадауия). Ойшыл бұл кезеңді бастапқы әрі негізгі кезең деп тапты. Себебі бұл кезеңде қоғам, қоғам ретінде қалыптасып жоғарылау сатысына қадам ұрады; екінші кезең, сұлтандық кезең (хәләту әл-мулкия). Бұл кезеңде рулық рух басым түсіп, билік негізінен соған арқа сүйейді. Сұлтандық дәуірінде байлық пен тұрмыстық жағдайда жақсарту жолдары қарастырылады; үшінші кезең, мәдениет кезеңі (хәләту әл-хадарат). Молшылық пен нығметке қол жетіп, өнерлерді толықтырған заман [Умит Хасан 1982].

Ғазали саясат пен билік басындағы адамдардың қандай болуы керек екенін атап көрсетсе [Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Ғазали 1968], Ибн Халдун басқару жүйесіндегі үш күшті баян етті. Біріншісі, табиғи күш. Адамның көңіл қалауы мен тілегі. Бұл ең жоғарғы және өктемді күш. Саясат білімінде мемлекеттің әуелгі пішіні де – осы. Себебі заң ұғымы билік қылушы адамнан

бөлек қаралмайды. Билеушінің бойындағы кемшіліктері мен ерекшеліктері мемлекет заңдарына ықпал етеді. Осы жерде біз Ғазалидің «ахлақ іліміндегі» көркем мінездің маңыздылығын көреміз. Ибн Халдун билеушінің көркем мінезді болуын көздегендей. Себебі оның бойындағы жақсы мінез мемлекеттегі заңдар мен үкімдерге оңды ықпалын тигізеді.

Мемлекеттегі күштің екіншісі, саяси күш. Кез-келген адам дүниелік пайдасы мен зиянын анықтап, оларды ақылына салып дұрыс қадам жасауы қажет, осының негізінде қаланған саяси ережелер пайда болады. Үшінші күш – халифалық күш. Ақыреттік және осы дүниелік пайдалардың әрбірін діни қағидалардың сараптауына салуы арқылы қолданады. Сөйтіп, билеуші мен халық арасында ортақ заң пайда болады, бұл заңның қайнар көзі көктен түскен кітап. Әрине, Ибн Халдунның меңзеп отырған қоғамы ислами қоғам екені анық. Себебі, ислами қоғам аспаннан келген заңға арқа сүйеп, халифалыққа бағынады.

Халифалық

Халифалық – әрбір адамды дін үкімдеріне бағыттайтын билік. Ибн Халдунның пікірінше, күш дегеніміз табиғи мәртебе. Себебі, адамдардың бір ортаға топталуы табиғи құбылыс және мұндай мәдениетті адамның болмысы қажет етеді. Нәтижеде, осы ортада адамдарға жол бастайтын және олардың бір-біріне зұлымдық жасауына жол бермейтін адам ортаға шығады.

Ибн Халдун мемлекеттегі заң топтамаларын ақылды, болашақты көре білетін адамдардың бірлесе отырып шығаруы парасатты саясат деп санады. Ал енді дін қағидаларына жаңа ережелер енгізілсе, онда бұл діни саясат болмақ. Мұндай саясаттың дүние мен ақыретте зияны тиеді деп өзінен алдынғы мұсылман ойшылдарына тән ұстанымды дәлелдеді. Сөйте келе, ойшыл діннің саясаттан жоғары екенін білдірді. Себебі, дін заңдары тек осы дүниелікпен шектелмейді, керісінше ақыреттік істермен де шұғылданады.

Ойшылдың тарихи-философиялық және саяси ілімдерінде мемлекет пен билік маңызды орын алды. Ол Ғазалидің талдаған билік саясатын тармақтарға бөліп қарастырды. Мысалы, Ибн Халдун мемлекетті басқарушы сұлтан екі саясаттың бірін ұстанатынын дәлелдеуге тырысты. Сұлтан немесе билеуші дін доктринасына негізделген саясатты ұстанады немесе адам ақалына сүйенген саясатпен жүреді. Шарғи саясат итағат пен бойсынушылық дүние мен ақыретте бақытқа кеңелтеді деген иманға сүйенеді. Ал ақылмен жасалған саясатта итағат әуелі халықты, кейін сұлтанды немесе керісінше, бірінші сұлтанды кейін халықты мақсат тұтып, билеуші мақұл көрген жақсылыққа, яки болмаса жамандыққа негізделеді.

Ибн Халдун халифалықты талдағанда «дінді қору және дүниеде ғұмыр кешу» қырынан көрінетін діндар адамды имам немесе халиф деп атайды. Діндар адамның ұстанымы тұрғысынан түсіндірген ол, мұны «имама әл-кубра» (үлкен имамдық) деп Ғазалидің «Имамныңимандығы мен әдептілігі басқаларға үлгі болуы тиіс. Халиф Аллаға құлшылық жасау, діни іс-шараларды іске асыру, қайырымдылық пен ізгі амалдарды және шарифатты зерттеу мен тарқату әрекеттерімен машғұл болады» деген теориясын дамытты. Басқалар мұндай адамды алға шығарып, соған еліктегендері үшін ол «имам» (басқарушы). Ал енді ол үмбеттің ішінде қызметі мен міндеті жағынан пайғамбардың орнын басуы себепті оны «халиф» немесе «пайғамбардың халифы» (халифату әр-расуул) деп таниды [Әбу Хамид Мұхаммед

ибн Мухаммед әл-Ғазали 1996, 28 б.]. «Мен жер бетінде халифа жаратамын» (Бақара сүресі, 165).

Ибн Халдун мемлекетте басшының болуы шарт. Басшысыз мемлекет болмайды деген пікірді алға тартты. Дәлел ретінде Мұхаммед пайғамбардың дүниеден озғанда сахабалардың Әбу Бакрке бой ұсынуға серт бергендігін келтіреді. Тура осылай кейінгі ғасырларда да болғандығын негізге алып, мұсылмандар еш бір дәуірде биліксіз анархияға тасталмағандығы «Имамды» бекіту міндетті екендігіне нұсқайтынын баяндайды [Ибн Халдун 2007, 179 б.].

Халифты тағайындамай-ақ шариғат үкімдерін жүзеге асырып тіршілік ету жеткілікті деп айтқан муғтазилия мен хариджилік бағыттарды ұстанушылармен Ибн Халдун келіспейтінін айтады: «Бұларға (хариджиттер мен муғтазилияға) қарсы дәлел – иджмағ (мұсылмандардың бір ауыздан келісімі)» [Ибн Халдун 2007, 179 б.]. Олардың бұлай айтуларының басты себебі – биліктен және одан туындайтын басқыншылықтан сақтану, дүниелік ләззат пен құмарлықтарынан ұзақ болу деп түсіндіреді. Ибн Халдун бұған қатысты былай дейді: «Өйткені олар (муғтазилия мен хариджиттер) шариғат билікті айыптайды және қолында билікті бар адамды мақұл көрмейді деп санайды. Негізінде шариғат билікті және билікке ие болуды тыймаған, мұны біліп қой! Шариғат тек биліктен және билік құдіретінен туындайтын зұлымдықты, құмарға берулуді айыптады.» [Ибн Халдун 1979]. Кейін ғалым керісінше, шариғат әділдікті, турашылдықты және діни рәсімдерді жүзеге асыруды, оларды қорғауды мадақтап әрі сауапты іс екендігін бекіткен. Мұның барлығы билік арқылы орындалмақ деген ойын баяндайды.

Сұлтан, уәзір, басшы, имам

Жалпы алғанда кез келген қоғамда басшы болуының керектігі жайлы Ибн Халдун «Муқаддима» кітабының көп жерлерінде ескертіп өтеді. Оның себебін адамдардың өзара қақтығысқа түскендігінен бір-біріне зиян тигізулеріне кедергі болып, ара қатынастарын реттейтін бір құдыретті тұлға болуының керектігін айтады. Оған қоса ондай тұлға табылмаған жағдайда адам баласы шексіз қан төгіске түсіп, адам баласының жойылуына алып баратының баяндайды. Ал адамзат нәсілін сақтау, ол шариғаттың негізгі алғышарттарының қатарында орын алады [Сатығ Хусари 1973].

Ғазали имамның бойында болуы тиіс, екі қасиетті атаған болатын: адамның бойында туылғанынан бар қасиеттер және адамға уақытпен келген қасиеттер деп бұларды жеке көрсетті. Нәтижеде имамда болуы шарт тоғыз сипат болды. Ибн Халдун имамда болуы лазым негізгі төрт қасиетті алға тартты.

1) Білімді болуы (әл-'ильм). Себебі имам басқаларға еліктей бермейді. Егер ол басқаларға көп еліктейтін болса, бұл оның білімсіздігін көрсетеді. Керісінше имам Аллаһтың үкімдеріне ижтиһад қылуы тиіс. Қажеттілік туғанда терең білімі арқылы шешім мен үкімдер шығарады.

2) Әділ болуы шарт (әл-'адл). Әділдік, дінге тән мінез. Бұл қасиеттің басқа сипаттардан артықшылығы мол. Әділдік қасиеті, бұзықтық пен залымдыққа жол бермейді.

3) Жеткіліктілік (әл-кәфи). Дінді қору, дұшпанға қарсы күресу, шығарған үкімдердің дұрыс болуы, жаза мен шешімдердің орындалуы және саяси мәселелерде күшті болуы.

4) Сау-саламаттылық. Ақыл-есі дұрыс, дене мүшелері аман яғни көзі көретін, құлағы еститін, аяқ-қолдары бүтін. (Егер қол немесе аяқтарының бірі жоқ болса, онда имамдықтың шарты кемел саналмайды). Сондай-ақ, имамның Ғазали айтқандай құрайыш тайпасынан болуы міндетті емес [Мұхаммед Абдулла Аннан 1983].

Ғазали сұлтан мен мемлекеттің халық алдындағы міндеттерін ашықтаған болса [Мухаммад Жауад Мағния 1993], Ибн Халдун дінді қорыған және дүниеде билік құрған халифтің міндеттерін талдайды. Оның пікірінше, халиф немесе имам басқаларға дінді жеткізіп, оларды соған бағыттауы тиіс. Ол дүниелік саясаттан адамның өмірі үшін пайдалы нәрселерді қажетінше ғана алады. Егер Ибн Халдуннің халифке жүктеген міндеттерін жалпы ықшамдайтын болсақ, онда бұларды төмендегі реттікпен көруге болады:

- халық алдында имамдыққа шығып, намаз өтеу. Ибн Халдун мұны басқа міндеттерден жоғары қойды;

- пәтуа шығару. Халиф пәтуәні жеке өзі емес, бәлкім қасындағы ғалымдар және факиһтермен кеңесіп шығарады;

- Құран мен сүннет үкімдеріне сай әділдікті ұстану, соған сәйкес амал ету;

- халықты жақсылыққа шақырып, жамандықтан қайтару. Мұсылмандарға пәрыз амалдарды түсіндіру және соған бұйыру;

- қоғамдағы адамдар арасында бір-біріне деген сенімділік байланысын орнату.

Олардың қоларындағы мал-мүліктерінің аман-саулығын қору.

Осы айтылған нәрселер имаматтың немесе халифалықтың міндеттемелеріне қатысты және содан бастау алады. Себебі халиф халықты бір ортаға топтаушы. Ол қоғамдағы бұзық амалдарға тиым салушы. Ғазали мемлекеттің берік әрі күшті болуы сұлтанның қасындағы уәзірлеріне дебайланысты екенін айтқан болатын. Сондықтан мемлекет пен билікті зерттегенол, уәзірлік институтын назардан тыс қалдырмады. Ойшыл, сұлтанның қасындағы уәзірдің бойында болуы тиіс бес сипатты көрсетеді.

Ибн Халдун де өзінен бұрын жасаған Ғазалисияқты сарайдағы ірі тұлғалардың бірі, уәзірлік мансабын зерттемей қоймады. Ол уәзірлік жүйесін зерделеген Ғазалидің жолын жалғасытырып, уәзірдің сарайдағы ықпалы мен беделіне байланысты «уәзирату әт-тафуйз» және «уәзирату әт-танфиз» басқарушы мен атқарушы топтарына бөледі. Ғалым сұлтанның мойнындағы ауыр жүкті жеңілдететін уәзірлік қызметіне қатысты өз пікірін айтты. Тіпті «уәзір» сөзінің шығу төркініне талдау жасайды. «Уәзір – сөзі арабтың «муазара» (жәрдем беру) немесе «уәзір» (ауырлық) мағынасын білдіретін сөзден шыққан. Әдетте олар жүк пен ауыр нәрселерді тасыды. Бұл сөз міндетті түрде жәрдем беру мағынасымен байланысты» [Мухаммад Рабиғ 1993, 73 б.].

Уәзірдің сарайдағы міндеттемелеріне сай қызметі алуан-түрлі болатынын көрсеткен Ибн Халдун олардың арнайы билік, саясат, ұрыс, мемлекет қазынасы, жазу мен тіркеу сияқты т.б. болатынын келтіреді [Ибрахим Ерол 1984].

Қорытынды

Ғазали мұсылмандық Шығыстың тарихи-философиялық және саяси ілімдер алаңында үлкен үлес қосты. Ғалымдардың бір тобы оны күллі мұсылман сая-

си пікіріне ықпалын тигізген ойшыл деп біледі. Ол өзіне тән әдіспен Исламға оралуға, онда пайда болған түрлі ағымдардың зиянынан құтқару үшін тер төккен. Ғалымдардың басқа тобы Ғазалиді Исламның философиядан алшақтауына ықпал жасаған адам деп мойындаса, келесілері оны саяси түсініктерге сәулесін түсірген сопыларға қосады [Мұхаммед Риза 1972]. Қалай болған күнде де Ғазалидің кәләм, философия, мантық, ахлақ, фикһ сияқты ғылым салаларында өзінен кейінгі тек шығыс мұсылман ғалымдарына емес, батыс христиан ғалымдарына да ықпал еткені айқын. Мысалы, Ғазалидің кәләм ғылымындағы әсері Разимен шектелмеді, керісінше, одан кейін келген күллі кәләм ғұламаларын қамтып, біздердің күнімізге дейін жетті. Разидің шәкірттері Асаруд-дин әл-Айбариден бастап Мұхаммед ибн Намауар әл-Хунжиге дейінгі аралықтағы мұсылман ғалымдары Ғазалидің пікірін жалғастырды.

Сондықтан да Ибн Халдун мен Әбу Хамид әл-Ғазали ілімдерінің арасындағы сабақтастықты бұдан әрі жалғастыра беруге әбден болады. Бірақ, әрбір ғалымның тарихтан алар өз арны мен маңызы бар. Ибн Халдун да өзінен бұрынғы Ғазали сияқты қоғам мен саясатты объективті талдау жүйесінде өзіндік пікір айтып белгілі деңгейде үлесін қосқан ғалым. Сөйтіп, әлеуметтік философияда, билік пен саясат, тарих, қоршаған орта, табиғат сияқты білімдерде алғы қатарынан орын алды. Мысалы, ибн Халдуналға тартқан маңызды теорияларының бірі, қоршаған ортаға қатысты зерттеулері. Ойшыл бұл теориясын Батыста экологияны алғаш зерттегендердің қатарына жататын Монтеスキюден бұрын көтереді. Сондай-ақ, ол билік басындағылардың ұлтжандылығы мен рушылдықтарының сұлтанға тигізер ықпал маңыздылығы мен ерекшеліктерін дәлелдеп, геополитика мәселесін тұңғыш байқаушылардың бірі.

Библиография

- Ахмет Арслан. 1988. 'Ибн Халдуннің ғылым мен пікір дүниесі'. Анкара, Саясат, 153 б.
- Али Абдулаухид Уафи. 1983. 'Абдурахман ибн Мухаммад ибн Халдун'. Қаһира, Әл-Ильм әл-әл Иақин, 229 б.
- Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мухаммед әл-Ғазали. 1996. 'Ихия'у 'улум әл-Дин'. Мысыр, Дар әл-Иман, Т. 3. 584 б.
- Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Ғазали. 1968. 'Minhac-ul Abidin'. Istanbul, Ihlas, 105 б.
- Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Ғазали. 1976. 'Әт-Тибри әл-Масбук фи насихат әл-мудук'. Қаһира, Мактабату әл-ильм, 352 б.
- Әл-Бақри Әбу әл-Ато. 1968. 'Иғтирафат әл-Ғазали'. Қаһира, Дар ән-нашр, 286 б.
- Ибн Халдун. 1979. 'Ат-тағрифу би-ибни Халдун рихлятуху шарқан уа ғорбан'. Ливия, Дару Аль-итаб аль-Любанаани, 432 б.
- Ибн Халдун. 2007. 'Муқаддимату ибн Халдун'. Бейрут, Аль-мактабату аль-ғассрийа, 630 б.
- Ибрахим Ерол Козак. 1984. 'Ибн Халдундаки инсан, топлум, иктисад'. Станбул, Иктисад, 373 б.
- Мухаммад Абид әл-Жабири. 1982. 'Фикру ибн Халдун'. Бейрут, Люббату әл-Ильм, 238 б.
- Мухаммад Жауад Мағния. 1993. 'Фәлсафат исламия'. Бейрут-Любнан, Дар әл-Жауад, 478 б.

- Мухаммад Рабиғ. 1993. 'Ән-Нәзарияту әс-сиясия ли Ибн Халдун'. Қаһира, 215 б.
- Мұхаммед Абдулла Аннан. 1983. 'Ибн Халдун хаятуху уа турсуху альфикрийа'. Кайр, Дару-л-кутуб-л-мисрия, 291 б.
- Мұхаммед Риза. 1972. 'Әбу Хамид әл-Ғазали'. Қаһира, Ильм уа тағлим, 282 б.
- Сатығ Хусари. 1973. 'Дирасат ған муқаддимати ибн Халдун'. Бейрут, Т. 1. 656 б.
- Үміт Хассан. 1982. 'Ибн Халдунун Методу ме Сиясет теориси'. Анкара, Илим ве фикир, 153 б.

Transliteration

- Ahmet Arslan. 1988. 'Ibn Haldýnniñ ғылым мен pikir dúnesi' [The World of Science and Ideas of Ibn Khaldun]. Ankara, Saíasat, 153 b.
- Alí Abdýlyahid Ýafi. 1983. 'Abdýrrahman ibn Mýhammad ibn Haldýn' [Abdurrahman Ibn Muhammad Ibn Khaldun]. Qahira, Ál-Ilm ál-ál Iaqín, 229 b.
- Áby Hamid Muhammed ibn Mýhammed ál-Ġazalí. 1996. 'Ihúa'ý 'ýlým ád-Dín' [Resurrection of the Sciences of Faith]. Mysyr, Dar ál-Iman, T. 3, 584 b.
- Áby Hamid Muhammed ibn Muhammed ál-Ġazalí. 1968. 'Minhac-ul Abidin' [The Path of the God-Fearing]. Istanbul, Ihlas, 105 b.
- Áby Hamid Muhammed ibn Muhammed ál-Ġazalí. 1976. 'Át-Tıbrí ál-Masbýk fi nasihat ál-mýlýk' [Advice to Rulers]. Kahira, Maktabatý ál-ilm, 352 b.
- Ál-Baqrı Áby ál-Ato. 1968. 'Iġtrafat ál-Ġazalí' [Al-Ghazali's Confession]. Qahira, Dar ánashr, 286 b.
- Ibn Haldýn. 1979. 'At-taġrifý bı-ibni Haldýn rihliatýhý sharqan ýa ġorban' [Acquaintance With Ibn Khaldun and His Journey to the East and West]. Livıia, Darý Al-itab al-Lıybanaanı, 432 b.
- Ibn Haldýn. 2007. 'Mýqaddimatý ibn Haldýn' [Mukaddimatu Ibn Khaldun]. Beirýt, Al-maktabatý al-ġassrıa, 630 b.
- Ibrahim Erol Kozak. 1984. 'Ibn Haldýndakı insan, toplým, iktısad' [Human, Society, Economy According to Ibn Haldun]. Stanbýl, Iktısad, 373 b.
- Mýhammad Abid ál-Jabırı. 1982. 'Fıkry ibn Haldýn' [Ibn Khaldun's Opinion]. Beirýt, Lıybbatý ál-Ilm, 238 b.
- Mýhammad Ja'ad Maġrıa. 1993. 'Fálsafat islamıa' [Islamic Philosophy]. Beirýt-Lıybnan, Dar ál-Ja'ad, 478 b.
- Mýhammad Rabıġ. 1993. 'Án-Názarıatý ás-sıasıa li Ibn Haldýn' [Ibn Khaldun's Political Theory]. Qahira, 215 b.
- Muhammed Abdýlla Annan. 1983. 'Ibn Haldýn haıatýhý ýa týrosýhý alfıkırıa' [The Life and Legacy of Ibn Khaldun]. Kair, Darý-l-kýtýb-l-mısrıa, 291 b.
- Muhammed Rıza. 1972. 'Áby Hamid ál-Ġazalí' [Abu Hamid al-Gazali]. Qahira, Ilm ýa taġlim, 282 b.
- Satyġ Hýsarı. 1973. 'Dırasat ған mýqaddimatı ibn Haldýn' [Study of Mukaddimat Ibn Khaldun]. Beirýt, T. 1. 656 b.
- Úmit Hassan. 1982. 'Ibn Haldýnún Metodý me Sıaset teorısı' [Ibn Haldun's Method and Political Theory]. Ankara, Ilım ve fikir, 153 b.

Резюме

Сандыбаев Ж. С. Проблема преемственности в философиях Абу Хамида аль-Газали и Ибн Халдуна

В статье исследуются проблемы преемственности в философиях средневекового мусульманского мыслителя Абу Хамида аль-Газали и исламского правоведа Ибн Халдуна,

оказавших большое влияние в различных областях исламской науки. Ибн Халдун продолжил идею аль-Газали о том, что человек вынужден общаться с другими членами общества и поэтому к людям с разным социальным статусом следует относиться с уважением. Развивая данную концепцию Ибн Халдун начал с самых высоких постов государства, а именно: правителя, визиря, султана, акима, руководителя и т.д. Абу Хамид аль-Газали объясняет причины краха правления и государства, детально рассказывает о мерах его предотвращения. Ибн Халдун описывает этапы, которые общество должно пройти, чтобы стать сильным государством, тем самым дополняя идею аль-Газали об идеальном обществе.

Автор рассказывает о том, что учения Абу Хамида аль-Газали о нравственности, власти, политике, теологии, философии, логике, морали и юриспруденции были заметны не только в трудах Ибн Халдуна, который хорошо известен в историко-философском и политическом мире мусульманского Востока, но и в произведениях многих выдающихся исламских мыслителей. Например, влияние учения о теологии аль-Газали не ограничилось Фахриддином ар-Рази, напротив, оно охватило всех ученых, которые пришли после него и сохранились до наших дней. Так последователи ар-Рази, от Асар ад-Дина аль-Айбари до Мухаммада ибн Намуара аль-Хунджи, продолжили учение аль-Газали.

Ключевые слова: Абу Хамид аль-Газали, Ибн Хальдун, мыслитель, средневековая философия, султан, визирь, наука, магриб, фикх, калам, мораль и т.д.

Summary

Sandybaev Zh. S. The problem of continuity in the philosophies of Abu Hamid al-Ghazali and Ibn Khaldun

The article examines the problems of continuity in the philosophies of the medieval Muslim philosopher Abu Hamid al-Ghazali and Islamic jurist Ibn Khaldun, who had a great influence in various areas of Islamic science. Ibn Khaldun continued al-Ghazali's idea about a person who forced to communicate with other members of society. Therefore, people with different social status should be treated with respect. Developing this concept, Ibn Khaldun began with the highest posts of the state, namely: ruler, vizier, sultan, akim, leader, etc. Abu Hamid al-Ghazali explains the reasons for the collapse of the government and the state, as well as talks in detail about measures of prevention. Ibn Khaldun describes the stages that a society must go through to become a strong state, thus complementing al-Ghazali's idea of an ideal society.

The author tells that the teachings of Abu Hamid al-Ghazali about morality, power, politics, theology, philosophy, logic, morality and jurisprudence were noticeable not only in the Turds of Ibn Khaldun, who is well known in the historical, philosophical and political world of the Muslim East, but also in the works of many prominent Islamic thinkers. For example, the influence of the doctrine of theology of al-Ghazali was not limited to Fakhriddin ar-Razi, on the contrary, it embraced all the scientists who came after him and survived to these days. Thus, the followers of al-Razi, from Asar ad-Din al-Aybari to Muhammad ibn Namuar al-Khunji, continued the teachings of al-Ghazali.

Keywords: Abu Hamid al-Ghazali, Ibn Khaldun, Thinker, Medieval Philosophy, Sultan, Vizier, Science, Maghreb, Fiqh, Kalam, Morality and etc.